

रशिया-युक्रेन युद्धाचे जागतिक राजकारण

डॉ.अण्णासाहेब गणपती हरदारे, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, शिवराज महाविद्यालय, गडहिंग्लज

प्रस्तावना : रशिया-युक्रेन युद्धामुळे जागतिक चिंता वाढत आहे. युद्धाच्या सुरुवातीस, असे मानले जात होते की ते काही दिवसांत संपेल. रशिया आणि युक्रेनच्या लष्करी क्षमतेतील फरक लक्षात घेऊन असे गृहित धरले गेले असावे, परंतु उलट घडले. हे युद्ध रशिया आणि युक्रेन या दोन्ही देशांसाठी अत्यंत विनाशकारी ठरत आहे. यामुळे युक्रेनमधील लाखो लोकांना विस्थापित व्हावे लागले. जेव्हापासून रशियाने युद्ध सुरू केले तेव्हापासून अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील पाश्चात्य देशांनी त्यावर कठोर निर्बंध लादण्यास सुरुवात केली, त्यापैकी बहुतेक आर्थिक निर्बंध आहेत. यातून जागतिक राजकारणात अनेक बदल झाले. या युद्धाची पार्श्वभूमी आणि त्यातील परिणामाची चर्चा प्रस्तुत प्रकरणात केली आहे.

उद्देश :

१. रशिया -युक्रेन यांच्यातील युद्धाची पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे
२. रशिया -युक्रेन युद्ध व जागतिक स्तरावरील प्रतिक्रिया यांचा अभ्यास करणे

रशिया -युक्रेन

18व्या शतकात, रशियाच्या सम्राज्ञी कॅथरीन द ग्रेट (1762-96) हिने जातीय युक्रेनचा संपूर्ण प्रदेश रशियन साम्राज्यात जोडला. या नंतर या प्रदेशावर रशियाच्या झारवादी धोरणामुळे युक्रेनियनसह वांशिक ओळख आणि भाषा दडपल्या गेल्या. असे असले तरी रशियन साम्राज्यात, तथापि, अनेक युक्रेनियन लोक समृद्धी आणि महत्त्वाच्या पदांवर पोहोचले आणि मोठ्या संख्येने रशियाच्या इतर भागात स्थायिक झाले. पहिल्या महायुद्धात, 3.5 दशलक्षाहून अधिक युक्रेनियन रशियन साम्राज्याच्या बाजूने लढले आणि थोड्या संख्येने ऑस्ट्रो-हंगेरियन लोकांसोबत झारच्या सैन्याविरुद्ध लढले. पुढे युक्रेन युएसएसआरचा भाग बनले. या दरम्यान रशिया मध्ये पहिल्या महायुद्धामुळे झारवादी साम्राज्य आणि ऑट्टोमन साम्राज्य या दोन्हींचा अंत झाला. यामुळे रशियात 1917 च्या ऑक्टोबर क्रांतीने बोलशेविकांना सत्तेवर आणल्यानंतर अनेक महिन्यांनी स्वतंत्र युक्रेनियन पीपल्स रिपब्लिकची घोषणा करण्यात आली, परंतु युक्रेनियन गट, अराजकतावादी, झारवादी साम्राज्य आणि पोलंड यासह सत्तेचे विविध दावेदार यांच्यात गृहयुद्ध सुरूच राहिले. परिणामी 1922 मध्ये, युक्रेन सोव्हिएत समाजवादी प्रजासत्ताक संघ (USSR) चा एक भाग बनला.

जागतिक स्तरावर आणि रशियाच्या अंतर्गत संघर्षात 1991 मध्ये यूएसएसआर पतन झाले अनेक राज्य स्वतंत्र झाले. याच वेळी युक्रेनमध्ये स्वातंत्र्याच्या मागण्या काही वर्षांपासून वाढत होत्या आणि 1990 मध्ये 300,000 हून अधिक युक्रेनियन लोकांनी स्वातंत्र्याच्या समर्थनार्थ मानवी साखळी तयार केली. युक्रेनियन विद्यार्थ्यांनी यूएसएसआर बरोबर नवीन करारावर स्वाक्षरी न करण्याची मागणी केली तेव्हा ग्रॅनाइट क्रांतीनंतर हे घडले. 24 ऑगस्ट 1991 रोजी, राष्ट्राध्यक्ष मिखाईल गोर्बाचेव्ह यांना पदच्युत करण्यात आणि कम्युनिस्टांना पुन्हा सत्तेवर आणण्यात अयशस्वी झाल्यानंतर, युक्रेनच्या संसदेने देशाच्या स्वातंत्र्याचा कायदा स्वीकारला. यानंतर, संसदेचे प्रमुख, लिओनिड क्रावचुक, युक्रेनचे पहिले अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले. डिसेंबर 1991 मध्ये, बेलारूस, रशिया आणि युक्रेनच्या नेत्यांनी औपचारिकपणे सोव्हिएत युनियन सोडून कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिपेंडेंट स्टेट्स (CIA) ची स्थापना केली. तथापि, युक्रेनच्या संसदेने, वखोव्हा राडाने कधीही प्रवेशास मान्यता दिली नाही, म्हणून युक्रेन कधीही सीआयएसचा कायदेशीर सदस्य नव्हता.

अशा प्रकारे युक्रेन हा रशिया पासून वेगळा होऊन एक स्वतंत्र देश म्हणून उदयास आला . अस असले तरी रशियाला हे मान्य नव्हते. त्यातून संघर्ष निर्माण होऊ लागले.

रशिया आणि युक्रेन युद्धाची कारणे :

1. **NATO संघटना बनले सर्वात मोठे कारण:** रशिया आणि युक्रेनमधील युद्धाची अनेक कारणे आहेत, परंतु नॉर्थ अटलांटिक ट्रीटी ऑर्गनायझेशन (NATO) हे सर्वात मोठे कारण मानले जाते. 1949 मध्ये तत्कालीन सोव्हिएत युनियनशी सामना करण्यासाठी NATO नावाची संघटना स्थापन करण्यात आली. अमेरिका आणि ब्रिटनसह जगातील 30 देश नाटोचे सदस्य आहेत. त्यांनी एकत्र येऊन सोव्हिएत युनियन तोडण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. 25 डिसेंबर 1991 रोजी सोव्हिएत युनियन फुटले. 1991 पर्यंत युक्रेन सोव्हिएत युनियनचा भाग होता. सोव्हिएत युनियनच्या विघटनानंतर पंधरा देश अस्तित्वात आले - आर्मेनिया, अझरबैजान, बेलारूस, एस्टोनिया, जॉर्जिया, कझाकिस्तान, किर्गिस्तान, लाटविया, लिथुआनिया, मोल्दोव्हा, रशिया, ताजिकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान, युक्रेन आणि उझबेकिस्तान.

2. **नाटोचा विस्तार रशियासाठी आव्हान बनला:** सोव्हिएत युनियनच्या विघटनानंतर अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली नाटोचा विस्तार झाला. सोव्हिएत युनियनपासून विभक्त झालेल्या देशांपैकी एस्टोनिया, लॅटव्हिया आणि लिथुआनिया 2004 मध्ये नाटोमध्ये सामील झाले. त्यामुळे रशियाच्या सीमेवरील धोका वाढला आणि रशियाला असुरक्षित वाटू लागले.

3. **जॉर्जियामुळे मोठा तणाव:** त्यानंतर 2008 मध्ये जॉर्जिया आणि युक्रेनलाही नाटोमध्ये सामील होण्यासाठी आमंत्रित करण्यात आले होते, परंतु दोन्ही देश सदस्य होऊ शकले नाहीत. रशियाचे अध्यक्ष पुतिन यांनी याबाबत चिंता व्यक्त करत आक्षेप नोंदवला. पण पुतिन यांच्या आक्षेपांची पर्वा न करता नाटो देशांनी जॉर्जियाला नाटो संघटनेत सामील होण्याचा मार्ग मोकळा केला. यामुळे संतप्त झालेल्या रशियाने 2008 मध्ये जॉर्जियाच्या अबखाझिया आणि दक्षिण ओसेशियाला स्वतंत्र देश म्हणून मान्यता दिली.

4. **रशियाचे क्रिमियाचे विलय:** रशिया आणि युक्रेनमधील तणाव नोव्हेंबर 2013 मध्ये सुरू झाला, जेव्हा कीवमध्ये तत्कालीन-युक्रेनियन अध्यक्ष व्हिक्टर यानुकोविच यांच्या विरोधात रशिया समर्थक निदर्शने सुरू झाली. यानुकोविचला फेब्रुवारी 2014 मध्ये यूएस-यूके समर्थित आंदोलकांच्या निषेधामुळे देश सोडून पळून जावे लागले. यामुळे रशियाने दक्षिण युक्रेनमधील क्रिमियावर आक्रमण केले आणि त्याला जोडले. 2014 पासून, डोनबास प्रांतात रशियन समर्थक फुटीरतावादी आणि युक्रेनियन सैन्य यांच्यात सतत संघर्ष सुरू आहे. क्रिमियामधील बहुतेक लोक रशियन भाषिक आहेत, जे रशियाशी अधिक संलग्न आहेत.

5. **युक्रेनला शस्त्रास्त्रांची मदत:** यानंतर युक्रेनला मजबूत करण्यासाठी नाटोकडून त्याला आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज केले जात होते. त्यामुळे येत्या काळात नाटोचे सैन्य आणि त्यांची क्षेपणास्त्रे रशियाच्या सीमेवर उभी राहणार असल्याचे रशियाला स्पष्ट झाले. यानंतर, युक्रेनच्या NOTA देशांचा सदस्य देश होण्यासाठी झेलेन्स्कीचे 2 प्रयत्न झाले, परंतु रशियाच्या तीव्र आक्षेपानंतर हे प्रयत्न थांबवण्यात आले. गेल्या वर्षी डिसेंबरमध्ये अध्यक्ष पुतिन म्हणाले होते, 'आम्ही स्पष्टपणे सांगितले आहे की, आम्हाला पूर्वेकडील नाटोचा विस्तार मान्य नाही.

6. **युक्रेनवर हल्ला:** अमेरिकेसह कोणत्याही नाटो देशांनी रशियाची चिंता समजून घेतली नाही आणि युक्रेनला शस्त्रास्त्र पुरवण्याबरोबरच नाटोमध्ये सामील करण्याची प्रक्रिया सुरू केली. हे पाहून रशियाने युक्रेनवर हल्ला करण्याची योजना आखली आणि आता 2008 मध्ये जॉर्जियासोबत जे केले तेच केले आहे. शेवटी, अमेरिका आणि इतर देशांच्या निर्बंधांची पर्वा न करता, रशियाने 24 फेब्रुवारी 2022 रोजी युक्रेनवर हल्ला केला आणि डोनेस्तक आणि लुहान्स्क या दोन प्रदेशांना स्वतंत्र देश म्हणून मान्यता दिली.

संघर्षाची सद्यस्थिती:

पाश्चात्य देशांनी अलीकडेच युक्रेनला अधिक प्रगत शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा करण्याची घोषणा केली आहे, ज्यामुळे संघर्षात त्यांचा सहभाग वाढला आहे. प्रत्युत्तर म्हणून, रशियाचे अध्यक्ष व्लादिमीर पुतिन यांनी युक्रेनमध्ये 1,000 किमी लांबीची सीमारेषा बांधून रशियाची स्थिती आधीच मजबूत केली आहे. युद्धाच्या विस्तारामुळे रशिया आणि उत्तर अटलांटिक ट्रीटी ऑर्गनायझेशन, दोन्ही अणुशक्ती यांच्यात थेट संघर्षाचा धोका वाढतो. रशियाने पूर्वेला आणि दक्षिणेला युक्रेनला जोडले, ईशान्येतील खार्किव ते पूर्वेला डोनबास (ज्यामध्ये लुहान्स्क आणि डोनेस्तक समाविष्ट आहे) ते नैऋत्येकडील काळ्या समुद्रातील बंदर शहर ओडेसा पर्यंत, देशाला लँडलॉक मिनी-प्रदेशात कमी केले. -लॉक केलेला रंप). रशियालाही येथे मॉस्कोशी अनुकूल अशी राजवट प्रस्थापित करायची होती, परंतु यापैकी कोणतेही उद्दिष्ट पूर्ण करण्यात रशियाला अपयश आले आहे. तरीही, रशियाने मारियुपोलसह युक्रेनियन प्रदेशांचा बराचसा भाग व्यापला आहे. मार्च 2022 मध्ये युक्रेनमधील रशियाचा प्रादेशिक फायदा शिगेला पोहोचला, जेव्हा त्याने 2014 पूर्वीच्या युक्रेनच्या सुमारे 22% भागावर नियंत्रण ठेवले. युक्रेनने खार्किव आणि खेरसनमधील काही जमीन पुन्हा ताब्यात घेतली, परंतु रशिया अजूनही युक्रेनच्या सुमारे 17% भागावर नियंत्रण ठेवतो. बाखमुत, डोनेस्तक आणि झापोरिझियासह काही सीमावर्ती भागात लढाई सुरू आहे.

युद्धामुळे जागतिक स्तरावर बदलते भू-राजकारण

• **सुरक्षितता आणि सुरक्षिततेवर अधिक लक्ष केंद्रित करा:** युद्धामुळे युरोप-अमेरिका सुरक्षा युती पुन्हा सक्रिय झाली आहे. नाटोने स्वीडन आणि फिनलंडच्या प्रस्तावित समावेशाचे दरवाजे उघडले आहेत, जे एकदा (तुर्की मान्यतेसाठी प्रलंबित) रशियाविरुद्ध युतीच्या नवीन लष्करी सीमा तयार करतील.

• **विश्वासाचा अभाव:** रशिया आणि पाश्चिमात्य देशांमधील विश्वासाची तूट सर्वकालीन उच्च पातळीवर आहे. अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील युती युक्रेनला शस्त्रे पुरवत आहे. तथापि, अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष युक्रेनच्या F16 सह लढाऊ

विमानांसह सर्व मागण्या मान्य करण्यास नाखूष दिसतात; कदाचित अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांना युद्ध वाढण्याच्या जोखमीची जाणीव असेल.

• **चीनची भूमिका:** मॉस्कोने 2022 मध्ये चीनसोबतची आपली मैत्री "अमर्यादित" असल्याचे घोषित केले परंतु चीनलाही युरोपसोबतचे आपले संबंध धोक्यात आणायचे नाहीत. चीनने रशियाला शस्त्रास्त्रांचे योगदान दिलेले नाही आणि अणुयुद्धावरही आक्षेप व्यक्त केला आहे. मात्र, चीनकडून रशियाला होणाऱ्या शस्त्रास्त्रांच्या पुरवठ्याबाबत अमेरिका आणि युरोप अजूनही चिंतेत आहेत.

• **भारताची स्थिती:** युक्रेन युद्ध ही धोरणात्मक स्वायत्तता वापरण्याची संधी आहे. भारताने तटस्थतेचा अवलंब करून आणि जागतिक शांततेला पाठिंबा देऊन मॉस्को, रशियाशी आपले संबंध कायम ठेवले आहेत. रशियाकडून तेल खरेदी करण्यासाठी भारताने पाश्चात्य निर्बंधांच्या वातावरणात काम केले. भारत रशियाकडून 25% तेल खरेदी करत आहे, जे पूर्वी 2% पेक्षा कमी होते. भारताने अलीकडेच युद्धाच्या पहिल्या वर्धापनदिनानिमित्त UNGA च्या ठरावापासून अलिप्त राहून रशियाला आपल्या भूभागातून माघार घेण्याचे आवाहन केले, कारण ठरावामध्ये चिरस्थायी शांतता प्रस्थापित करण्याचे कायमस्वरूपी उद्दिष्ट नव्हते. रशियन आक्रमणानंतर, युक्रेन संकटावर आतापर्यंत संयुक्त राष्ट्र महासभेच्या तीनही मतांमध्ये भारत अनुपस्थित आहे. पण युद्ध सुरूच राहिल्यास पाश्चात्य आघाडी भारतावर 'उजव्या बाजू'ला पाठिंबा देण्यासाठी दबाव वाढवेल. भारताने आशा व्यक्त केली आहे की ते आपल्या G-20 अध्यक्षपदाचा उपयोग शांततेसाठी करू शकेल.

निष्कर्ष :

रशिया आणि युक्रेन यांच्यातील युद्ध 24 फेब्रुवारी रोजी सुरू झाले, परंतु यामुळे युद्धाला एक वर्ष पूर्ण झाले तरीही लढाई सुरूच आहे. या युद्धाचे परिणाम अद्याप बाहेर आलेले नसले तरी हजारो जीव नक्कीच उद्ध्वस्त झाले आहेत. युनायटेड नेशन्सचे अध्यक्ष अँटोनियो गुटेरेस यांनी रशिया-युक्रेन युद्धाच्या समाप्तीच्या संभाव्यतेबद्दल भयानक भाकीत केले आहे. त्यांनी 6 फेब्रुवारी रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेतील भाषणात सांगितले की दोन्ही देशांमधील शांततेत सातत्याने घट होत आहे आणि हिंसाचारात आणखी वाढ होऊ शकते. युद्धाचे परिणाम अद्याप बाहेर आले नसले तरी या १२ महिन्यांत बरेच काही बदलले आहे.

जेव्हा युद्ध सुरू झाले तेव्हा बहुतेक लोक झेलेन्स्कीच्या नेतृत्व करण्याच्या क्षमतेबद्दल साशंक होते, परंतु वर्षभरानंतरही त्यांनी नाटो देशांच्या मदतीने रशियाला कडवी झुंज दिली आहे, त्यानंतर लोकांचा त्याच्यावरील विश्वास वाढला आहे. विशेष म्हणजे जेव्हा युद्ध सुरू झाले तेव्हा प्रत्येकाला कल्पना होती की रशिया युद्ध सहज जिंकेल, परंतु निकाल पाहता रशियालाही याचा मोठा फटका बसल्याचे दिसते.

संदर्भसूची :

1. अशोक सिंग, रूस युक्रेन युद्ध के सामरिक सारांश, प्रकाश बुक डिपो; पहला संस्करण (1 जनवरी 2023)
2. Ajay Singh , Russia- Ukraine War: The Conflict and Its Global Impact, Pentagon Press (31 March 2023)
3. डद हिंदू
4. बीबीसी न्यूज
5. देशउन्नती